‘De travestie van de moraal: deugd en ondeugd als uitingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het achttiende-eeuwse burgerlijke pedagogische discours?’

Willeke Los

bron

Willeke Los, ‘De travestie van de moraal: deugd en ondeugd als uitingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het achttiende-eeuwse burgerlijke pedagogische discours?’ In: *De Achttiende Eeuw* 27 (1995), p. 141-150.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/los_004trav01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

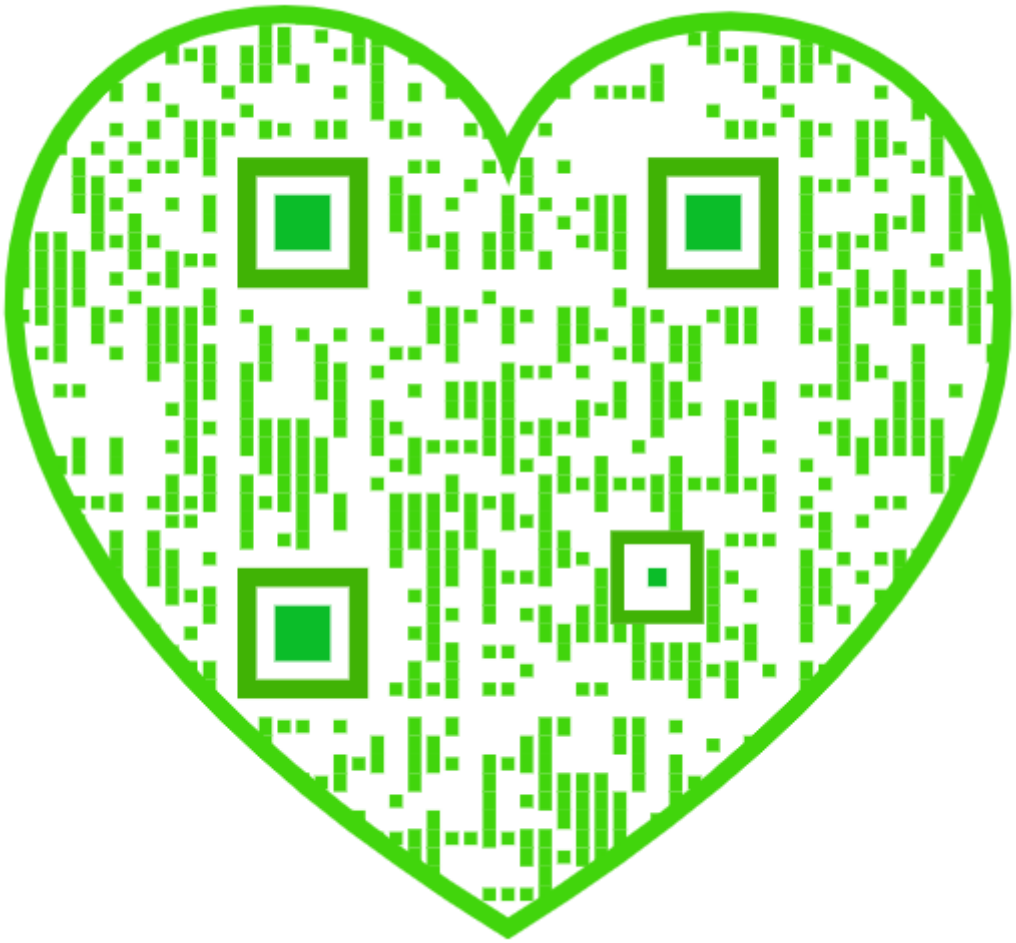

Willeke Los

De travestie van de moraal: deugd en ondeugd als uitingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het achttiende-eeuwse burgerlijke pedagogische discours?*

Inleiding

De tweede helft van de achttiende eeuw staat bekend als een periode van grote belangstelling voor vragen over opvoeding en onderwijs.[1] Binnen de stroom van opvoedkundige publikaties speelden voorstellingen van vrouwen en vrouwelijkheid een belangrijke rol. Dit kwam niet alleen tot uiting in de scherpe kritiek op de verwaarloosde opvoeding van meisjes maar ook in het belang dat werd toegekend aan de rol van de moeder in de opvoeding. Deze twee aspecten vormden de inzet van het pleidooi om het verstand en de zeden van meisjes en vrouwen te ontwikkelen. Tezamen maakten zij deel uit van een op nationaal niveau gevoerde discussie om de huiselijke en openbare opvoeding te verbeteren.

De oproep tot hervorming van opvoeding en onderwijs kwam voort uit een algemeen gedeelde zorg om het zedelijke, economische, politieke en culturele verval van de natie. De kritiek op weelde, verwijfdheid, mode en galanterie, die mede werd toegeschreven aan de invloed van de Franse cultuur,[2] vormde de drijfveer achter de voorstellen tot verbetering van opvoeding en onderwijs. Het pedagogische discours dat zich in de tweede

* Dit artikel is tot stand gekomen op basis van onderzoek dat is gefinancierd door NWO (Pedon).

1 Voor een algemene beschrijving van de pedagogische ontwikkelingen in de tweede helft van de achttiende eeuw zie W.Th.M. Frijhoff ed., *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Verslag van het symposium, Doesburg 1983*, ([Amsterdam], 1983); J.H.G. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervroming. Nederland, 1780-1850*, (Nijmegen, 1988) en B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw*, (Groningen, 1990) m.n. 46-72.

2 De problematiek rond de veronderstelde verfransing van de Nederlandse cultuur is uiteengezet in: W.Th.M. Frijhoff, 'Verfransing?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) 592-609. Vgl. ook W.W. Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment: Humanism, Nationalism, and Decline', in: M.C. Jacob and W.W. Mijnhardt, eds, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution*, (Ithaca en Londen, 1992) 211.

helft van de achttiende eeuw ontwikkelde, droeg om die reden een sterk cultuurkritisch karakter. Het stond daarbij niet op zichzelf, maar vertoonde parallellen met vertogen over morele, economische en politieke kwesties.[3]

Gedachten over opvoeding en onderwijs naast kritiek op veronderstelde praktijken kwamen tot uiting in geschriften van diverse aard: in verhandelingen over opvoeding en zeden met een wetenschappelijk of semi-wetenschappelijk karakter en in publikaties van een meer literaire aard. Voorbeelden hiervan zijn de prijsvragen uitgegeven door de diverse maatschappijen van wetenschappen en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, vertogen over opvoeding in spectators, pedagogische romans, gedichten enz. Ondanks deze grote variëteit in genres was er sprake van onderlinge samenhang omdat deze geschriften een gemeenschappelijke, cultuurkritische inzet hadden.

Op het eerste gezicht lijkt de kritiek op verwijfdheid ook typerend voor de manier van spreken over vrouwen en vrouwelijkheid in achttiende-eeuwse geschriften over opvoeding en onderwijs. Het is echter de vraag of deze voor de hand liggende associatie van verwijfdheid met het vrouwelijk geslacht correct is. De betekenis van het begrip verwijfdheid enerzijds en het beeld van vrouwen en vrouwelijkheid in het pedagogisch discours anderzijds worden nader geanalyseerd aan de hand van drie thema's. In de eerste plaats de kritiek op meisjesopvoeding in relatie tot de kritiek op weelde en verwijfdheid. In de tweede plaats de rol van de moeder als hoedster van beschaving en in de derde plaats de tegenstelling tussen verwijfdheid en het republikeinse beschavingsideaal.

Meisjesopvoeding en de kritiek op weelde en verwijfdheid

De oorzaak van de gebrekkige opvoeding die meisjes zouden ontvangen, lag volgens de critici in het feit dat meisjes slechts werden opgevoed om anderen te behagen.[4] In de opvoeding die meisjes kregen werd alles ondergeschikt gemaakt aan lichamelijke bevalligheid en uiterlijke schoonheid. Dit was niet alleen schadelijk voor het lichaam dat aan allerlei kunstmiddelen, zoals

3 Voor een uiteenzetting over de economische aspecten van het weeldedebat zie I.J.A. Nijenhuis, 'De Weelde als deugd?', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*, 24 (1992) 45-56 en meer uitgebreid: Idem, *Een joodse philosophe, Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting*, (Amsterdam, 1992). De toegenomen aandacht voor opvoeding en onderwijs in combinatie met cultuurkritiek was niet specifiek voor Nederland. Ook in andere Europese landen werden cultuurkritische geschriften over opvoeding en onderwijs gepubliceerd waarbij eveneens verwezen werd naar andere sociale, economische en politieke kwesties. Voorbeelden hiervan zijn de vroege geschriften van Rousseau (De beide Discoursen (1750 en 1754), *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) en *Emile ou de l'Education* (1761)) en de geschriften van de Duitse Filantropijnen. Een vergelijking van deze ideeën ligt echter buiten het bestek van dit artikel.

4 Zie bijvoorbeeld *De Philosooph*, dl. I (Amsterdam, 1766), no. 41, 321.

corsetten, werd onderworpen, maar het leidde ook tot misvorming van de zedelijke ontwikkeling van het meisje. In plaats van kennis te hebben van de beginselen der zeden en godsdienst, had het meisje haar hoofd vol van mode en vermaak.[5]

Ook het onderricht dat burgermeisjes op Franse kostscholen ontvingen, werd bekritiseerd. Daar zouden hen slechts nutteloze kundigheden worden bijgebracht zoals Frans, dansen, zingen, klavierspelen, borduren en goede manieren.[6] Dit zou meisjes uit de burgerstand leren boven hun stand te leven en hen afleiden van datgene wat als hun eigenlijke taak werd gezien; namelijk goede en verstandige echtgenotes, huishoudsters en moeders te zijn.[7]

Hoewel de hier bekritiseerde levenswijze geassocieerd werd met 'verwijfdheid' trof vrouwen niet alle blaam. Het mannelijk geslacht speelde een belangrijke rol in de oorzaak van deze weelde en het gedrag der vrouwen dat hieruit voortvloeide. Door achttiende-eeuwse critici werden diverse redenen gegeven voor het behaagzieke gedrag dat meisjes en vrouwen eigen zou zijn.

Een eerste argument komt erop neer dat het de mannen zijn die vrouwen verhinderen hun verstandelijke vermogens te ontwikkelen. Zo schrijft *De Denker* in antwoord op de door hem gestelde vraag waarom de vrouwen zo onverschillig zijn voor wetenschappen, nuttige kundigheden en gezond verstand het volgende:

> 'Om dat zij niets van dit alles hebben mogen, zonder belachelijk te worden. Wij [de mannen] beschouwen ze minder als redelyke schepzels, dan als Werktuigen ter bevordering van ons vermaak, of vervulling onzer behoeftens.'[8]

Met dit oogmerk werden meisjes opgevoed, of om de woorden van de hier reeds geciteerde auteur te parafraseren: 'opgesmukt, gelijk de natuur in onze tuinen.' Het is een logisch gevolg van deze handelwijze dat vrouwen zich zo driftig toelegden op hun uiterlijke vertoning en zij zich zo weinig bekommerden om hun ziel en hun verstand.[9]

Als tweede argument wordt gegeven dat de weelde niet alleen het vrouwelijk geslacht in haar greep houdt, maar ook de zeden der mannen bederft. Bekend zijn de satirische beschrijvingen van de zogenaamde saletjonkers en de *petits-maîtres* in spectators en romans uit de achttiende eeuw.[10] De

5 Zie *De Hollandsche Wysgeer*, dl. V (Amsterdam, 1762), no. 282, 234-235. Vergelijk ook J.J. Kloek, 'Letteren en landsbelang' in: F. Grijzenhout e.a., eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*, (Amsterdam, 1987) 92-93.

6 *De Philosooph* (n. 3), no. 7, 50.

7 *De Philosooph* (n. 3), no. 7, 52.

8 *De Denker*, dl. I (Amsterdam, 1763) no. 7, 52.

9 *De Denker* (n. 7), 53. Vergelijk ook *De Vaderlander*, dl. II (Amsterdam, 1777) no. 65, 98.

10 Zie J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk in de tweede helft der 18de eeuw*, (Utrecht, 1890; tweede, vermeerderde en verbeterde druk) 92-100. Vergelijk ook D. Sturkenboom, 'Thermometers voor mannelijkheid en vrouwelijkheid. De betekenis van sekse in de spectatoriale geschriften', *De Achttiende Eeuw*, 26 (1994) 56-58.

verwijfdheid van mannen is echter niet alleen een literair topos, maar ze vormt ook een thema in geschriften van meer beschouwelijke aard. Zo schrijft Martinet in zijn *Huisboek voor Vaderlandse huisgezinnen* (1793):

> 'Dan, beklaagt zeer veele Vrouwen, bij welken de weelde van onzen tijd eene kwijning in derzelver verstand, eene zwakheid van aandoeningen, eene geesteloosheid, of eene verveelende smaakeloosheid in de verkeering met ons verspreid heeft; maar geeft tevens acht, hoe veele Jongelingen door die zelfde kwaal besmet zijn.'[11]

In een derde argument dat tevens radicaler van strekking is, wordt de oorzaak van de verwijfdheid van vrouwen direct bij het mannelijke geslacht gezocht. Zo schrijft de *Nieuwe Nederlandsche Spectator*:

> 'Gij bedriegt u, zoo gij geloovt, dat, het bederf van de Zeden der Vrouwen *in de Vrouw zelve* moet gezogt worden; wij hebben het ongeluk in eene eeuw te leeven, waarin de *mode* den toon aan de natie geeft, en waarin de man, meer dan te veel van zijne bestemming *als man* afwijkt. (...) zoo lang wij de mannen een geheel vrouwelijk voorkoomen zien behouden, is 'er weinig hoop, dat eene zwakkere sexe aan haare plichten voldoen zal.'[12]

Het probleem van een verwijfde beschaving kunnen we dus niet simpelweg herleiden tot een destructieve invloed van vrouwen of vrouwelijkheid. Evenmin worden vrouwen niet in staat geacht zich geestelijk te ontwikkelen. In het achttiende-eeuwse pedagogische discours is dan ook niet alleen sprake van een negatieve associatie tussen vrouwen en beschaving. Wanneer we de rol van de moeder in de opvoeding in ogenschouw nemen, zien we dat vrouwen een belangrijke rol toebedeeld krijgen in de beschaving van kinderen.

De moeder als hoedster van beschaving

De moeder krijgt niet alleen de verantwoordelijkheid toegekend voor de voorbereiding van meisjes op hun toekomstige taken. Zij heeft ook een belangrijk aandeel in de vorming van beide geslachten. Haar opvoedkundige bezigheden strekken zich uit over drie terreinen. In de eerste plaats de zorg voor de lichamelijke ontwikkeling van kinderen. In de tweede plaats het bijbrengen van algemene kennis en begrippen. In de derde plaats de zedelijke opvoeding. Deze drie terreinen zijn onderling nauw met elkaar verweven.

11 J.F. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, (Amsterdam, 1793) 329-330.
12 *De Nieuwe Nederlandsche Spectator*, dl. I (Haarlem, 1788), no. 11, 82.

Vanwege het in de achttiende eeuw heersende sensualisme, werd in het pedagogische gedachtengoed grote waarde gehecht aan de vorming van het lichamelijke bij kinderen. De zintuiglijke waarneming werd gezien als basis voor alle kennen en kunnen. Martinet verwoordt dit als volgt: 'de jonge Ziel moet eerst door de zintuigen leeren waar zij is, wat haar voorkomt, en wat zij doen moet (...)'[13] Het opdoen van de juiste zintuiglijke indrukken in de vroege kindertijd was dus van cruciaal belang voor de verdere ontwikkeling van het kind. Daarbij droegen de voorschriften voor de lichamelijke opvoeding van kinderen - zoals het geven van borstvoeding door de moeder zelf, het niet inbakeren van kinderen, het niet kleden in keurslijven, het gewennen van kinderen aan temperatuurverschillen en het geven van voldoende lichaamsbeweging en bewegingsvrijheid - niet alleen een morele maar ook een symbolische betekenis.

Het inbakeren van zuigelingen en het kleden van jonge kinderen en oudere meisjes in keurslijven en corsetten werden gezien als symbolen voor de wijze waarop een gecorrumpeerde beschaving de mens ketende. Daar tegenover werd het ideaal van een gezond en sterk lichaam gesteld dat de basis vormde voor een gezonde en zedelijke levenswijze.[14] Om het lichaam van het kind gezond en sterk te maken werden voldoende bewegingsvrijheid en lichamelijke harding noodzakelijk geacht. De lichamelijke vrijheid die het kind van jongs af aan diende te krijgen als basis voor geestelijke vrijheid, kunnen we daarbij zien als een symbool voor het ideaal van vrijheid dat vaderlandslievende burgers ontleenden aan het republikeinse ideeëngoed.

Waar het de cognitieve en zedelijke ontwikkeling van kinderen betreft hebben moeders - meer nog dan met betrekking tot de lichamelijke opvoeding van kinderen - zelf een voldoende mate van ontwikkeling nodig. Over de mogelijkheid van vrouwen om zich een dergelijke ontwikkeling eigen te maken dient volgens achttiende-eeuwse auteurs geen twijfel te bestaan. Zo schrijft de reeds geciteerde *Denker*:

> 'Men moet zich gewisselyk niet verbeelden dat de Vrouwen van Natuur onbekwaamer tot denken zouden weezen dan de mannen. Zy munten daarentegen niet slegts boven dezelven uit in alle werken, daar geest, vlugheid en verbeelding byzonder in te passe koomen; haare gemeen-

13 Martinet (n. 10), *Huisboek*, 151.

14 J. Ballexserd, 'Antwoord op de vraag: Wat is het beste bestier, 't geen men moet houden omtrent het lighaam der kinderen (...)', *Verhandelingen Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*, dl. VIII, 2e stuk (Haarlem, 1763) 114-143 en 178-193. Vergelijk ook J.F. Martinet (n. 10), *Huisboek*, 151, 155, 165; en Y. van Hamelsveld, *De zedelyke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw*, (Amsterdam, 1791) 173. Opvallend is de sterke overeenkomst tussen de opvattingen van Ballexserd en de ideeën die Rousseau uiteen heeft gezet in *Emile*. Rousseau heeft Ballexserd om deze reden van plagiaat beschuldigd in zijn *Confessions* (Livre XI).

> zaame Brieven zyn niet slegts altoos onvergelykelyk fraijer dan de onze, maar *Descartes* oordeelde ze zelfs geschikter voor de Wysbegeerte dan onze Sexe, en verscheiden voorbeelden, in vroegere en laater tyden, hebben die verzekering gestaafd.'[15]

Betje Wolff formuleert het in haar bekende *Proeve over de opvoeding. Aan de Nederlandse moeders* nog scherper:

> 'Onze ziel is, (durf ik het wagen zulk eene onvoegzame uitdrukking te gebruiken, als ik van een geestlyk wezen spreek?) onze ziel is van geen ander stof, laat ik liever zeggen soort dan die der mannen - De Sex heeft, in het geen waartoe ik U aanmaan', geen stem - Wy zyn beiden geestelyke volmaakbare wezens. Al het overige is eigentlyk ons IK niet.'[16]

Het feit dat moeders zelf een slechte opvoeding hebben gehad, wordt door deze auteurs geenszins als een excuus gezien om zich te onttrekken aan de taak hun kinderen een goede opvoeding te verschaffen. Ze worden opgeroepen door middel van zelfstudie hun ontwikkeling te vergroten. Zo roept Betje Wolff de moeders op: 'Leest, dat is Leert.'[17] Martinet geeft in zijn Huisboek aanwijzingen hoe meisjes hun verstand verder kunnen ontwikkelen. Het lezen van goede boeken krijgt hierbij een bijzondere plaats toebedeeld.[18] Ook in spectators wordt aandacht besteed aan de boeken die meisjes kunnen lezen om zich verder te ontwikkelen.[19]

De lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van het kind staan in dienst van de zedelijke vorming. Deze zedelijke vorming heeft niet alleen betrekking op het tot stand komen van een godsdienstig besef, maar betreft ook de plichten van de mens als lid van de samenleving: als burger. Dit brengt ons bij het centrale punt in het achttiende-eeuwse pedagogische discours: kinderen dienen niet alleen opgevoed te worden tot mensen, maar tevens tot nuttige leden van de maatschappij ofwel deugdzame en vaderlandslievende burgers. Het gezin, als 'kleine maatschappij'[20] of 'kleine republiek'[21] is de eerste plaats waar deze vorming gestalte dient te krijgen; zeker waar het de

15 *De Denker* (n. 7), 52-56. Vergelijk ook *De Rhapsodist*, dl. I (Amsterdam, 1771) 95.
16 E. Bekker, wed. A. Wolff, *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders*, (Amsterdam/Den Haag, 1780, 2e druk) 26.
17 E. Bekker (n. 15), *Proeve*, 24. Vergelijk ook 19-23.
18 Martinet (n. 10), *Huisboek*. Over de ontwikkeling van het vrouwelijk verstand: 370-373. Over adviezen inzake het lezen: 381-387.
19 Vergelijk *De Philosooph* (n. 3), no. 42, 330-336.
20 J. Van Ouwekerk de Vries, 'Korte schets der Verpligtingen van eenen braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder in 't gemeen burgerlijk leven; Benevens eene aanwijzing der gemeene oorzaaken, waardoor, in zo veele Huishoudingen, zo weinig geluk plaats heeft', *Verhandelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, IV (1795) 86.
21 Zie P.J. Buijnsters, '"De Kleine Republiek": Het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*, 24 (1992) 87 vv.

eerste kinderjaren betreft. De deugden die in het achttiende-eeuwse pedagogische discours aangeprezen worden zijn oudvaderlandse deugden als: vaderlandsliefde, soberheid, eenvoud, spaarzaamheid, arbeidzaamheid, onafhankelijkheid, dienstbaarheid, bescheidenheid, vriendelijkheid, rechtvaardigheid, eerlijkheid, menselijkheid enz. Deze deugden moeten de kinderen niet alleen onderwezen, maar ook voorgeleefd worden. De moeder doet dit in de wijze waarop zij omgaat met haar kinderen en het huishouden bestiert. Van de vader wordt echter ook een belangrijke bijdrage verwacht, omdat hij mede verantwoordelijk is voor de opvoeding der kinderen. De uren die hij vrij is van zijn werk buitenshuis, kan hij nuttig besteden door zijn kinderen onderricht te geven.[22]

Verwijfdheid, republikanisme en beschaving

Zoals uit het voorgaande blijkt komen we in het achttiende-eeuwse pedagogische discours diverse manieren van spreken over vrouwen en mannen tegen. Enerzijds treffen we de voorstelling aan van door weelde bedorven dames en heren die een leven leiden dat enkel gericht is op eigen pleziertjes en vermaak volgens de heersende mode. Deze levenswijze wordt geassocieerd met corruptie van zeden, slaafsheid en een teveel aan beschaving. Dit beeld van verwijfde mannen en vrouwen wordt gecontrasteerd met het ideaal van de 'brave' (in de betekenis van eerlijke, kloekmoedige) werkzame, verantwoordelijke, deugdzame huismoeders en huisvaders die zich gedragen als nuttige leden van de samenleving.

We hebben hier dus te maken met een negatief beeld van vrouwen en mannen waar een positief beeld/ideaal tegenover gesteld wordt. Deze manen vrouwbeelden maken deel uit van een discours waarin het verschijnsel beschaving wordt geproblematiseerd. De weelderige levenswijze wordt hierbij gekarakteriseerd als een vorm van 'valse beschaving', terwijl de burgerlijke deugdzaamheid wordt voorgesteld als 'ware beschaving'. Aan de basis van de tegenstelling tussen 'ware' en 'valse' beschaving ligt de tegenstelling tussen schijn en wezen; uiterlijk en innerlijk ('paraître' en 'être').[23] In een 'verwijfde' levenswijze is sprake van een tegenstelling tussen uiterlijk gedrag en innerlijk gevoel; mensen doen zich niet voor zoals ze zijn en zeggen niet wat ze denken of voelen. Ze doen wat wenselijk is, wat van hen verwacht wordt.

22 Zie bijvoorbeeld Van Ouwekerk de Vries (n. 19), 'Korte Schets', 112.

23 De tegenstelling tussen 'ware' beschaving en 'valse' beschaving die correspondeert met 'être' en 'paraître' is verwant met het beschavingsbegrip dat ten grondslag ligt aan de cultuurkritiek van Rousseau. Een vergelijkbaar onderscheid tussen 'ware' en 'valse' beschaving wordt door Mirabeau sr. gebruikt in zijn *L'amy des femmes ou traité de la civilisation* (ca. 1768). Zie 'Zivilisation, Kultur', in O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck, eds., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, dl. 7 (Stuttgart, 1992) 717.

De heersende mode, de mening van anderen bepalen hun gedrag in plaats van hun eigen inzichten. De deugdzame burger daarentegen leeft vanuit een evenwicht tussen innerlijk en uiterlijk. Hij doet zich niet mooier voor dan hij is, maar gedraagt zich overeenkomstig zijn ideeën en gevoelens. Niet voor niets worden deugden als eerlijkheid, betrouwbaarheid, menslievendheid, enz. aangeprezen.

Het is niet moeilijk in de deugden die verbonden worden met het idee van 'ware' beschaving de achttiende-eeuwse republikeinse deugden te herkennen. Het denken over beschaving is dus niet van politiek belang ontbloot. De tegenstelling tussen ware en valse beschaving sluit namelijk aan bij de achttiende-eeuwse republikeinse retoriek. De oorsprong en verantwoordelijkheid van de weelderige, verwijfde levenswijze worden bij de hogere, regerende stand gelegd. Vandaaruit zou een algemeen bederf van zeden in de samenleving dreigen.[24] Daarbij diende de kritiek op de verwijfde levenshouding als een middel om de geschiktheid van de hogere standen tot het dragen van regeringsverantwoordelijkheid in twijfel te trekken.[25] De constructie van de tegenstelling tussen 'ware' en 'valse' beschaving werd op deze wijze gebruikt als een onderbouwing van de republikeinse ideologie. In deze constructie speelden positieve en negatieve man- en vrouwbeelden een rol. Het zelfde geldt voor de connotaties die aan mannelijkheid en vrouwelijkheid gegeven werden. Vrouwelijkheid had niet alleen een negatieve connotatie, zoals het begrip 'verwijfdheid' suggereert. In dit verband is het volgende citaat van Martinet interessant:

> 'Zagte aandoenlijkheid is een andere der voornaamste bekoorlijkheden eener jonge Dochter. De braafsten bezitten gemeenlijk de meeste menschlievendheid, edelmoedigheid, toegeeflijkheid, en zoetaartigheid. Al het manhaftige in toon, in gestalte, in gelaat en houding schrikt af. Alle Jongelingen en Mannen verlangen in u zagte wezenstrekken, eene lieflijke stem, een zagt gevoel, en een zoet gedrag.'[26]

Vrouwelijkheid wordt hier in positieve zin omschreven, waarbij tevens wordt benadrukt dat het niet wenselijk is dat de ene sekse zich gedrag aanmeet dat

24 Vergelijk *De Philosooph*, Deel III (1768), 296.

25 Zie N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102 (1989) 474. Opgemerkt zij dat ook in de gelederen van de (pedagogische) cultuurcritici in de jaren tachtig een scheiding der geesten optrad tussen oranje-gezinden en patriotsgezinden. Voor meer informatie hierover zie W. Los 'Op het snijpunt van pedagogiek en politiek. De cultuurkritische intentie van het burgerlijk pedagogisch discours in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw', in B. van de Rijt e.a., eds., *Promotieonderzoek aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen: entrée assortie*, (Utrecht, 1995) 73-86, m.n. 80 vv.

26 Martinet (n. 10), *Huisboek*, 375.

men specifiek acht voor de andere sekse. Waar het de innerlijke deugden betreft, kunnen de seksen wel van elkaar leren:

> 'Gelijk wij Jongelingen vermaanden, om van u te leeren gevoeligheid, tederheid, beleefdheid, beschaafdheid, vrolijkheid en smaak, waarin gij toch uitmunt, zo moet gij, op uw beurt, van hun in de verkeering overneemen wijsheid, bedaardheid en kloekheid.'[27]

Conclusie

We kunnen dus niet stellen dat mannelijkheid of vrouwelijkheid op zich een bepaalde mate van deugdzaamheid of ondeugdzaamheid of zelfs specifieke deugden of ondeugden impliceert. De deugden en ondeugden die in het pedagogisch discours een rol spelen, worden losgekoppeld van de sekse waarmee ze voorheen geassocieerd werden. Daarmee worden deugden en ondeugden als algemene menselijke deugden beschouwd in plaats van als sekse-specifieke deugden. Datgene wat sekse-specifiek blijft, is de vorm waarin de deugden gegoten worden. Deugden en ondeugden kunnen zich zo vermommen in mannelijke of vrouwelijke gedaante: daarin bestaat de travestie van de moraal. Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn niet bepalend voor het wezen van de deugd, maar voor de wijze waarop de deugd zich toont.

Verwijfdheid was dan ook in eerste instantie een ondeugd in mannen: zij maten zich gedrag aan dat niet bij hun sekse paste. In dit opzicht is het interessant dat 'verwijfdheid' in achttiende-eeuwse woordenboeken omschreven wordt als 'al te wijfachtig, lafhartig, tot vrouwen of wellust overgegeeven.'[28] De voorbeeldzinnen die bij het werkwoord 'verwijven' gegeven worden, suggereren dat vooral rijkdom, schouwspelen en romans als verwijvende instanties moeten worden aangemerkt.[29]

Het beeld van de achttiende eeuw als 'verwijfde' eeuw, richtte de bestraffende vinger in de eerste plaats naar mannen die zich op een onmannelijke wijze gedroegen. Vrouwen kregen een belangrijk aandeel toegekend in het proces dat het hierdoor veroorzaakte zedelijke verval een halt toe moest roepen, waarbij 'ware' vrouwelijkheid als tegengif werd gezien voor verwijf-

27 *Ibid.*, 401-402.

28 F. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen (...)*, (Leiden/Utrecht, 1758; derde druk) 698. Zie ook *Woordenboek der Nederlandsche taal*, 20, 2e stuk (Leiden, 1988) 1983-1986.

29 Halma (n. 28), *Woordenboek*, 698. De gegeven voorbeeldzinnen zijn: 'Zederd dat hy zoo groote rijkdommen geërfd heeft, verwyfd hy hoe langer hoe meer.' en 'De schouwspeelen verwijven de jeugd.' In het Frans-Nederduitsche woordenboek van Halma worden de romans en schouwspelen genoemd: 'La lecture des Romans & des spectacles de théatre efféminent les jeunes gens.' Dit wordt vertaald als: 'Het leezen der Minne-gevallen en de schouwspeelen verwijven de jeugd.' F. Halma, *Le grand dictionnaire françois et flamand, tiré de l'usage & des meilleurs auteurs*, (Den Haag en Leiden, 1781; zesde druk) 356.

de mannelijkheid. Dat de achttiende eeuw als ‘verwijfde’ eeuw de geschiedenis in is gegaan, dankt zij aan de krachtige retoriek waarmee de cultuurcritici een levenswijze afschilderden die vreemd was aan hun eigen normen en waarden. Daarmee leverden zij een pars pro toto voor de geschiedschrijving dat ons beeld van vrouwen, vrouwelijkheid en het karakter van de achttiende eeuw tot in onze tijd heeft bepaald.

The disguise of morality.
Virtue and vice as expressions of masculinity and femininity in Dutch eighteenth century educational discourse?

Ideas of women and femininity played an important part in Dutch educational discourse in the second half of the eighteenth century. Although at first sight women seemed to be particulary associated with the general complaint of the effeminacy of Dutch culture as a consequence of French influence, Dutch critics did not consider women to be mainly responsible for the problem of effeminacy. Effeminate conduct could be detected in men and women alike. Therefore, the criticism on the effeminacy of Dutch culture, was not specifically directed against women but sprang from a cultural criticism directed at the upper classes of society. By ridiculing the upper class way of life, Dutch educational authors contested their power to rule. In contrast with the vices of society the virtues of republicanism were presented as a healthy foundation of society. Although images of masculinity and femininity played a part in this discourse, there was no univocal connection between masculinity and virtue and femininity and vice or the other way round. Vice and virtue could be expressed in masculine and feminine ways but both were sexually neutral in essence.